

Описание анонимного памятника печати, изданный И. Федорова и П. Мстиславца. – Харьков, 1987. – № 5.1-5.6. – С. 26-45; Максименко Ф. П. Кириличні стародруки українських друкарень, що зберігаються у львівських збірках: 1574-1800. – Львів, 1975. – № 184-185. – С. 35; Микитась В. Л. Давні книги Закарпатського державного краєзнавчого музею. – Львів, 1964. – № 3. – С. 54-58; Його ж. Давні рукописи і стародруки: Опис і каталог / Ужгородський державний університет. – Ужгород, 1961. – № 73. – С. 55; Немировский Е. Л. Славянские старопечатные книги кирилловского шрифта в книгохранилищах Великобритании. – Москва, 1993. – № 26. – С. 21; Петров С. О., Бирюк Я. Д., Золотарь Т. П. Славянские книги кирилловской печати XV-XVIII вв.: Описание книг, хранящихся в Государственной публичной библиотеке АН УССР. – Киев, 1958. – № 24. – С. 23; Половникова С. О. Колекція кириличних стародруків із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського: Каталог / Упорядн. Половникова С. О., Ситий І. М. – Київ, 1998. – № 174-175. – С. 125-126; Украинские книги кирилловской печати XVI-XVIII вв.: Каталог изданий, хранящихся в ГБЛ. – Вып. 1: 1574 – I пол. XVII в. / Сост. Т. Н. Каменева, А. А. Гусева. – Москва, 1976. – № 3. – С. 12; Ундольский В. М. Очерк славяно-русской библиографии. – Москва, 1871. – № 88. – С. 15; Cyrillic book printed before 1701 in British and Irish Collections: A Union Catalogue. – London, 2000. – № 35. – S. 33-41.

Наталія Бондар

Біблія Острозька (Острог, 1581)

Видатна пам'ятка української та європейської культури. Будучи надрукованою на початку 80-х рр. XVI ст., вона отримала значне поширення серед православних слов'ян, а також молдаван та румунів. Це видання шанували й представники неправославних віровизнань, віддаючи належне ерудиції острозьких книжників. Шанобливе ставлення до цієї Біблії як з боку православних, так і представників інших християнських конфесій стало однією з причин того, що

збереглося чимало примірників цього видання. При гіпотетичному накладі 1000-1500 примірників до нашого часу дійшло понад 350 примірників, які зберігаються в музеях, бібліотеках, архівах не лише України, але й також Росії, Білорусі, Польщі, Литви, Румунії, Ватикану, Греції, Сербії, Угорщини, Чехії, Естонії, Голландії, Болгарії, Франції, Великобританії, США, Канади, Австрії, Німеччини, Фінляндії, Узбекистану, Киргизії тощо. Хоча про Б. існує чимала література, складно говорити, що книга є достатньо дослідженою.

Зокрема, це стосується джерел, які використовувалися острозькими книжниками при створенні Б. Недостатньо вивчені її текстологічні особливості, а також особливості мови. Російські православні автори XIX ст., розглядаючи Б., акцентували увагу на тому, що ця книга була важливою “зброєю” в руках православних представників “руської народності” в боротьбі з експансією католиків, а також протестантських течій. Водночас спостерігалось намагання розглядати Б. в загальноросійському контексті. Спеціально зверталася увага на те, що нібито її основою була т. з. *Геннадієва Біблія*, укладена в Новгороді наприкінці 1499 року. Із часом витворився міф про *Геннадієву Біблію* як основне джерело Б., котрий активно експлуатувався російськими авторами. Цей міф прийняли також деякі українські й польські дослідники (*І. Франко, М. Возняк, Т. Кемп та ін.*). У “спадок” він дістався радянським науковцям. Цей міф давав підстави останнім вести мову про культурні зв'язки між росіянами й українцями, а також про те, що перші благотворно впливали на других. Теза про *Геннадієву Біблію* як основу Острозької стала майже аксіомою і знайшла відображення в академічних виданнях з історії, а також виданнях енциклопедичного характеру.

Для радянських авторів аналіз біблійних текстів, у т. ч. Б., був справою ідеологічно

неблагонадійною. Тому вони воліли не торкатися цього питання. Якщо ж мова заходила про Б., то увага переважно зверталася на технічні моменти її видання. До того ж, тут простежувався ідеологічно вдячний сюжет. Адже друкарем цієї книги виступав москочит, тобто росіянин, *Іоан (Іван) Федоров* (в українських документах він часто іменується як Федорович). Це давало змогу говорити про російсько-українську дружбу, а також про наставництво “старшого брата”, тобто росіян, над українцями. Тому в радянських дослідників мова про Б. часто пов’язувалася саме з іменем *Івана Федорова*. Звісно, цей друкар здійснив велику роботу щодо її видання. Можливо, він також був причетний до редагування цієї книги. Однак цілеспрямоване вивищування ролі *Івана Федорова* у виданні Б. вело до помітного зміщення акцентів. На задньому плані опинялася особа князя *В.-К. Острозького*, на кошти якого й було здійснене це дороге видання. Те саме можна сказати й про *Герасима Смотрицького*, автора передмов до Б., який, наскільки можемо судити, очолював групу вчених, що здійснювали складну роботу з редагування цієї книги.

Певна робота щодо вивчення Б. була здійснена видатними українськими істориками й мовознавцями на початку ХХ століття. Так, *Михайло Грушевський* у своїй фундаментальній “Історії України-Руси” в 6-му томі (1907 р. видання) твердить, що саме робота над виданням Б. стала важливим чинником інтенсифікації культурного життя в Острозі та й загалом в Україні наприкінці ХVІ століття. Культурна діяльність Острозького осередку була в центрі наукових інтересів *Івана Франка*. Із цим питанням були пов’язані його дослідження творчості *Івана Вишенського* та інших письменників-полемістів. *І. Франко* спеціально цікавився Б. Йому належить наукова розвідка “Причинки до студій над Острозькою Біблією”. Це

перша в науковій україністиці робота, де порушувалися питання текстуального аналізу цього видання. Цікаві думки щодо джерел Б. висловив *Михайло Возняк*. Хоча він теж, як і багато сучасних йому дослідників, говорив про вплив на це видання *Геннадієвої Біблії*, однак звертав увагу на широкий спектр інших джерел, в т.ч. й на видання *Франциска Скорини*.

Ще далі в питанні перегляду джерел Б. пішов видатний мовознавець і культуролог *Іван Огієнко*. Його перу належить розвідка “Острозька Біблія 1581 року”, що побачила світ у 1931 році. Посилаючись на передмову до Б., написану від імені князя *В.-К. Острозького*, *І. Огієнко* говорить про роль цього мецената в справі її видання. Вважає, що князю з Росії передали *Геннадієву Біблію*; до думки взяти для видання Б. саме її князя підштовхнули московські емігранти, зокрема, *Андрій Курбський*. Однак, справедливо вказує дослідник, текст *Геннадієвої Біблії* не був якісним. Довелося звертатися до інших текстів. Тому для укладання Б. використовувалися південнослов’янські, а також грецькі й латинські тексти. За основу, вважає *І. Огієнко*, острозькі редактори взяли грецький текст – Септуагінту, не надавши єврейському тексту великого значення. З одного боку, це було виявом традиційного підходу, оскільки Септуагінта вважалася канонічним текстом. З іншого, такий погляд підказали ті греки, що тоді перебували в Острозі. І це, вважає дослідник, було виявом грецького націоналізму. Спеціально звертає *І. Огієнко* увагу на мову цього видання, відзначаючи, що вона загалом була старослов’янською, проте на ній позначилися впливи тогочасної української розмовної мови. Дослідник вказував, що Б., фактично, стала канонічною для православних слов’ян, а також отримала визнання серед українських та білоруських греко-католиків. Попри загалом високу оцінку цього видання, *І. Огієнко* все ж від-

значав низку її недоліків. Зокрема, вважав, що Б. була укладена на основі різних текстів (до того, часто випадкових). Великим недоліком вважав використання Септуагінти як основи Старого Заповіту. Відповідно, *І. Огієнко* наголошував, що острозькі книжники мали б при підготовці старозавітної частини Біблії брати за основу не Септуагінту, а єврейський текст.

І. Огієнко звертав увагу не лише на текст Б., а й на технічний бік її видання. На його думку, це видання стало результатом колективної праці своєрідного “друкарського цеху”, на чолі якого стояв *Іван Федоров* (*І. Огієнко* іменував його Хведоровичем). Дослідник зазначав, що в літературі відомі два видання Біблії: 1580 і 1581 років. Ці видання майже однакові: заголовний лист один, із зазначенням 1581 р., ті самі передмови. Головна відмінність: післямови друкаря *Івана Хведоровича* в обох виданнях цілком різні, часом помічається різниця в шрифті, складах і прикрасах. *І. Огієнко* також спробував простежити подальшу долю додруковування та реалізації Б. Вважав, що частина цього видання додруковувалася у Львові та Вільно.

Питання видання Б. вивчав сучасний український історик *Я. Ісаєвич* у контексті дослідження спадщини *Івана Федорова*. Він не лише систематизував та інтерпретував уже відомі джерела щодо діяльності цього першодрукаря, але увів деякі нові. Зокрема, ним було знайдено й опубліковано заяву гравера Блазіуса Ебіша із Шенберга, датовану 3 червня 1578 року, в якій той давав згоду виконати замовлення книгодрукаря *Івана Федорова* на виготовлення 150 гравійованих на міді кліше для ілюстрації Б.

В останні два десятиліття до розгляду Б. зверталися вчені, які досліджували острогіану, зокрема, *М. Ковальський*, *І. Мицько* та інші. Значний внесок у дослідження Б. зробив доктор теології – отець Рафаїл (Роман Турконяк). Він здійснив переклад Б. сучас-

ною українською мовою. При цьому в низці своїх досліджень показав, що Б. – це перше в Європі науково-критичне видання біблійних текстів, при підготовці якого використовувалося надзвичайно широке коло джерел.

Дослідники сходяться на думці, що активна робота щодо підготовки Б. розпочалася у середині 70-х рр. XVI століття. Саме в березні 1575 р. управителем *Дерманського монастиря* князь *В.-К. Острозький* призначив *Івана Федорова (Федоровича)*. У 1575 р. чи 1576 р. виник гурток учених, які працювали над підготовкою до друку Б. Паралельно з цим вони викладали в школі підвищеного типу, готуючи для себе заміну і залучаючи учнів для перекладу й редагування біблійних текстів. Робота над повним корпусом Біблії була складною справою. Необхідно було зібрати різноманітні тексти, відредагувати їх. У той час, коли почали готувати до друку Б., існував як єврейський текст Старого Заповіту, вживаний іудеями, так і низка грецьких перекладів. Для православної церкви саме останні мали важливе значення, оскільки всі цитати у творах отців церкви були взяті з грецьких перекладів. Найбільш авторитетним для православних був переклад Сімдесяти двох (Септуагінти), який до того ж вважався богонатхненним.

Якщо перед редакторами Б. не виникало особливих проблем щодо укладення Нового Заповіту, оскільки існували відповідні переклади новозавітних книг старослов'янською мовою, то цього не скажеш про Старий Заповіт. Їм необхідно було вирішити, який старозавітний текст брати за основу. Зрештою вони зупинилися на перекладі Сімдесяти двох. І цей вибір, з огляду на православну традицію, видавався цілком логічним.

Інша, не менш важлива проблема, яка поставала перед острозькими книжниками, пов'язана з виробленням біблійного канону. До появи Б. в православних слов'ян не було повного тексту Святого Письма Старого й Нового Заповіту. Відповідно, не було в них бі-

блійного канону. Фактично канон вони отримали з виходом у світ Б. В основі його лежить Александрійський канон Сімдесяти двох, однак помітний у ньому вплив канону друкованих видань римо-католиків.

Порядок книг у Старому Заповіті відповідає послідовності, яка існує у виданнях римо-католицької церкви. Однак усі назви книг подані згідно з грецькими назвами. Не викликає сумніву, що острозькі книжники були знайомі з поділом, використаним у Вульгаті. Тому у відсилках до книг, розміщених на маргінесах, вони, неодноразово помиляючись, подавали назви з Вульгати. З цього випливало, що острозькі книжники були обізнані з проблематикою канону. Вони не вибирали одне з наявних рішень, а діяли самостійно. І тому виробили окремий канон Біблії. Порядок, встановлений Б., ніхто не заперечив. Ніяких книг до неї не було ні додано, ні віднято. Лише в подальшому видавці Єскатеринівського видання зважилися зробити незначні зміни.

Ще однією проблемою для острозьких книжників був поділ біблійного тексту на глави й вірші. Поділ на глави був упроваджений приблизно в 1227 р. професором Паризького університету Стефаном Лангтоном. Поділ на вірші почав утверджуватися в XVI столітті. Перший відомий текст, у якому Старий і Новий Заповіти були поділені на вірші, дійшов із 1528 року. Сучасний же поділ на вірші запровадив паризький видавець Роберт Естієн (Робертус Стефанус), який у 1551 р. видав Новий Заповіт із таким поділом.

У Б. був застосований лише поділ на глави. Щодо поділу на вірші, то, ймовірно, редактори Б. вважали його нетрадиційним та необґрунтованим.

Та чи не найголовнішою проблемою, яка постала перед редакторами, було питання, який текст взяти за основу для Б. Про це, зокрема, йдеться в першій передмові до цього видання, написаній від імені князя

В.-К. Острозького. Там говориться про те, що не було знайдено ні однієї книги Біблії, куди б входили всі книги Старого Заповіту, перекладені старослов'янською мовою. Щоправда, така книга виявилася у великого князя московського *Івана Васильовича*, яку в нього випросив *Михайло Гарабурда*, писар Великого князівства Литовського. Очевидно, малася на увазі *Геннадієва Біблія*, але про неї говорилося так, що вона була перекладена ще за часів Володимира Великого. Було знайдено також багато інших біблійних текстів різними мовами й досліджено їх. Проте між ними виявилися значні відмінності, що дуже збентежило князя. Далі він говорить про те, що сумнівався, чи вдасться йому довершити роботу, яку розпочав. Зрештою, вирішив не припиняти роботу. Йому вдалося добути біблійні тексти з римських країв, кандійських островів, грецьких, сербських і болгарських монастирів, а також із Константинополя. Порівнявши тексти, князь вирішив зупинитися на грецькому перекладі Сімдесяти двох, оскільки він найкраще узгоджувався з єврейським та слов'янськими текстами.

Аналіз тексту Б. значною мірою підтверджує відомості, що подаються у передмові до цієї книги. Використовуючи вже наявні старослов'янські переклади, укладачі Біблії звіряли їх із Септуагінтою, як цього вимагала традиція східних церков. Вибраний текст був близький як до слов'янського, так і до єврейського.

Отже, простежувалося бажання подати такий текст, який би максимально був наближений до обох традицій. Із певністю можна твердити, що острозькі книжники послуговувалися такими виданнями Септуагінти, як Альдінська Біблія та Комплютенська Поліглата. Вони могли мати й рукописний грецький текст, придбаний у Константинополі. Окрім того, використовувалися ними й Вульгата, тексти різних слов'янських та неслов'янських перекладів, можливо, також і староеврейський текст. Вважається, що за

Септуагінтою острозькі книжники виправили попередньо зроблений з латинської Біблії переклад старослов'янською мовою книг Параліпоменон, Ездри, Неемії, 1-ї та 2-ї книг Маккавеїв. Додатково з грецької мови переклали книги Естер, Пісню пісень, Премудростей Соломона. Редактори Б., схоже, використовували текст Вульгати, виданий у Лювені 1547 року. Можна говорити про те, що три книги Старого Заповіту (Езра, Товія та Юдит) були безпосередньо перекладені з латинської мови, а не з грецької. Не викликає сумніву, що в острозьких книжників були польські та чеські переклади Біблії. У примітці до третьої книги Маккавеїв говориться, що ця книга не існувала ні в латинській, ні в польській, а лише в грецькій та чеській Бібліях. Тобто укладачі Б., окрім старослов'янського, грецького й латинського текстів, мали також переклади польські й чеські.

В окремих місцях острозькі книжники могли використовувати єврейський оригінал. Єврейський текст Старого Заповіту вперше з'явився друком у Бомберзі в 1518 р., а в 1571 р. його було передруковано в Антверпені. Ці друковані тексти, як і тексти рукописні, могли знаходитися в Острозі. Адже в той час тут існувала єврейська синагога, а також школа при ній. Однак важко сказати, де використовувався єврейський текст для виправлення старослов'янського.

Отже, в основі Б. лежали різні слов'янські тексти, які були виправлені на підставі грецьких, латинських, польських, чеських і, можливо, єврейських джерел. Старий Заповіт переважно дотримується викладу Александрійського кодексу, щоправда, з певними відхиленнями. Окреме місце в цьому виданні займає текст листа Мардохея від імені царя Артаксеркса до підданих своєї держави, який міститься в книзі Естер. Цей уривок характерний тим, що до нього і після нього переклад достовірно передає грецький текст. Сам же текст листа – це такий вільний переклад, що його неможливо порівняти ні з

грецьким текстом, ні з латинським. Тут або був використаний текст, який нині не існує, або, можливо, редактори не виправили текст, зроблений перекладачем.

Щодо Нового Заповіту, то острозькі редактори використали загальноживаний грецький текст. Хоча трапляються відхилення від цього тексту, однак у більшості можна знайти грецькі рукописи, які мають подібний зміст. Рідко бувають додатки, які неможливо знайти у відомих нам рукописах.

Аналізуючи текст Б., варто мати на увазі, що в той час не існувало наукових критичних видань біблійних книг. Власне, вивчення біблійних текстів, їхнє порівняння лише робили перші кроки. Сьогодні в науковому світі вважається недоречним творити біблійний текст, де змішані грецька і єврейська традиції. Однак у XVI ст. таких застережень не існувало. Острозькі вчені діяли згідно з традиціями свого часу. Вони підготували переклад високої якості, який у своїй основі не лише не поступався кращим тодішнім перекладам, а й перевищував їх. Працю вчених можна окреслити як спробу вивести з оригінальних текстів виправлений переклад Святого Письма старослов'янською мовою. Подібну роботу в той час робила лише Римо-Католицька церква, яка підготувала Сиксто-Клементинське видання Вульгати. Але це видання вийшло в 1590-1592 рр., через десять років після появи Б. Редактори Б. виконали велетенську роботу, здійснивши порівняльний аналіз різноманітних біблійних текстів. Навіть у Західній Європі, де філологічна наука була достатньо розвинутою, до подібної роботи лише приступали.

Про те, хто здійснював укладання й редагування Б., на жаль, ми не маємо достатньо інформації. Висловлювані з цього приводу міркування переважно мають гіпотетичний характер. Імовірно, ця робота здійснювалася під керівництвом *Герасима Даниловича Смотрицького*. Саме він виступає автором прозової та віршованої передмов до Б.

Також можна припустити, що *Г. Смотрицький* є автором вірша-присвяти на герб князів *Острозьких*, яким, власне, й відкривається Біблія. Низка дослідників вважає, що він є автором передмови, написаної від імені князя *В.-К. Острозького*.

Важливу роль в укладенні Б. відіграв *Іван Федоров*. Він є автором післямови до цього видання, де говорить, що надрукував книги Старого й Нового Заповіту. Із післямови випливає, що друкар не просто виконував технічну роботу, друкуючи Біблію, а й переймався тим, щоб не було помилок у книзі. Отже, міг виконувати якусь редакторську працю. Щоправда, нам важко встановити, до чого вона зводилася.

Видання цієї книги стало результатом колективної праці своєрідного “друкарського цеху”. *І. Федоров* писав, що працював разом із помічниками й однодумцями.

Збереглося два типи примірників цієї книги з різними колофонами (вихідними даними на останній сторінці). На одних стоїть дата 12 липня 1580 року, на інших – 12 серпня 1581 року. Трапляються також примірники з обома колофонами. Післямови *І. Федорова* в Бібліях із різними колофонами теж різняться між собою, як і шрифти та прикраси. Існують різні версії щодо цього. Так, *І. Огієнко* вважав, що Б. в основному закінчили друкувати в липні 1580 року. Проте ця книжка ще не була готова до виходу, її до кінця не відредагували. Тому книгу в світ не пустили. Деякі аркуші змушені були передрукувати. Можливо також, що нову книжку перед випуском у світ давали читати якимсь окремим особам, а все це протяглося більше року. Однак російська дослідниця *А. С. Зьорнова* вважає, що видання Б. було одне – 1581 року. Спершу, мовляв, планували завершити друк Біблії в 1580 році. Проте коли це виявилось неможливим, почали друкувати з новою датою – 1581 року. Все-таки більш переконливою вбачається версія *І. Огієнка*. На користь її свідчить існування різних післямов, а та-

кож те, що Б. складається з п’яти частин, з окремою пагінацією кожної (276, 180, 30, 56 і 78). Можливо, ці частини друкували в міру виправлення. Та й після 1581 р. *Іоан Федоров* продовжував додрукувати Біблії, торгуючи ними. Тобто видання Б. аж ніяк не можна розглядати як одномоментний акт. Ця справа розтягнулася в часі. Тому реально маємо кілька видань Б.

Біблія була досить об’ємним виданням. Окрім 5 частин з окремою пагінацією, вона мала ще 8 листів передмов. Отже, її обсяг становив 628 аркушів, чи 1256 сторінок. Видана вона була форматом in folio. Текст розміщувався переважно в дві колонки. Для друкування книги був відлито особливий шрифт – дуже дрібний у той час (24,8 мм), однак виразний і легкий для читання, що засвідчує високу майстерність друкарів. Початкові (заголовні) букви Б. дещо нагадували великі букви Скорининих видань. Біблію прикрашено різними гравюрами. Проте прикраси надто скромні. Це – герб князя *В.-К. Острозького*, архітектонічна рамка на титульному аркуші, кіноварна в’язь, що прикрашає назви розділів, а також заставки, кінцівки, дереворитні ініціали (їх 1339) і виливні, суто декоративні прикраси (зірочки, хрестики, листочки тощо). У наступні роки були спроби здійснити ілюстроване видання Б. Зокрема, такий проект існував за часів Петра Могили.

До укладачів Б. є підстави зарахувати *Тимофія Михайловича*. У 1580 р. він видав твір під назвою “Книжка, собраніе вещей нужнїиших въкратцї скорога обрїтенїя в Книзе новаго завіта” (тобто – скорочене зібрання найпотрібніших речей, що допомагають швидко відшукати в Новому Заповіті потрібні місця). Це був алфавітно-предметний покажчик до Нового Заповіту. Укласти його могла лише та людина, що добре знала новозавітні тексти. Очевидно, саме *Тимофій Михайлович* працював над редагуванням Нового Заповіту до Б.

Певну причетність до роботи над Б. мав *Михайло Гарабурда*. Він був королівським секретарем, відомим у той час дипломатом. Неодноразово виїздив із дипломатичними місіями до Москви, зокрема, у 1566-1573 роках. Саме тоді й привіз князю *В.-К. Острозькому* примірник повної Біблії від царя *Івана Грозного*. Про це, як зазначалося, йшлося в передмові до Б. Відомо, що і сам *М. Гарабурда*, і його син *Василь* цікавилися давніми рукописами, збирали їх. Вони також намагалися здійснювати видавничу діяльність. Ймовірно, *Гарабурда* не лише передав князю *В.-К. Острозькому* привезений із Москви примірник повного тексту Біблії, але й давав консультації острозьким книжникам.

Певну роль у підготовці до видання Б. міг відіграти грецький емігрант *Діонісій Раллі*. У низці документів є згадка, що він привіз князю *В.-К. Острозькому* з Риму примірник Біблії, переданий папою Григорієм XIII. Можна припустити, що *Д. Раллі* працював із грецькими й латинськими текстами біблійних книг, оскільки добре володів як рідною грецькою мовою, так і латинською.

Можливо, ще одним ученим греком, котрий працював над Б., був *Євстахій Натаніель*. Близько 1579 р. він став учителем дітей князя *В.-К. Острозького*. *Євстахій* міг перекладати біблійні тексти з грецької мови на старослов'янську.

До можливих укладачів Б. варто зарахувати також і *Василя Суразького*, якого дослідники ототожнюють із *Василем Андрійовичем Малюшицьким*.

Певний стосунок до редагування Б. міг мати *Олексій*, про якого є згадки в листах, котрі приписують *Андрію Курбському*. Із них випливає, що *Олексій* був наближеною людиною до князя *В.-К. Острозького*. Останній цінував його як ученого книжника. Сам же *Олексій* вів активну публіцистичну діяльність й нетрадиційно коментував Святе Письмо.

Можливо, що до укладення Б. мав причетність й *Андрій Римша*. Якраз у той період,

коли готувалося це видання, він надрукував в *Острозькій друкарні* свою віршовану "Хронологію" (5.05.1581 р.). *А. Римша*, як відомо, перебував на службі в князів Радзивилів. Тому міг ознайомити острозьких книжників із польськокомовною *Радзивилівською Біблією*. Існує думка, що остання дещо вплинула на Б.

Незважаючи на те, що Б. до друку готувалася різними фахівцями (знавцями сакральних мов та біблійних текстів, ученими-філологами, майстрами друкарської справи), головну роль у її появі відіграв князь *В.-К. Острозький*. Саме він зумів зібрати вчених редакторів, запросив до себе друкаря *І. Федорова*. За його завданням збиралися біблійні тексти з різних країн. Зрештою, він виділив великі кошти для роботи над Біблією і для її друкування. Мотиви видання Б. (принаймні частково) були пояснені в передмові, написаній від його імені. Князь говорив, що відважився на видання Святого Письма, сподіваючись на милосердя Боже, знаючи, як нелегко людям спастися. Для князя *В.-К. Острозького* видання Біблії передусім було богоугодною справою.

Водночас князь звертає увагу на справи земні, власне, на міжконфесійну боротьбу, що точилася в той час на українських землях, ведучи мову про переслідування "Христової Церкви", тобто православ'я. Зазначені мотиви подані в передмові з суб'єктивної позиції. Можна не сумніватися, що мотиви особистого спасіння, яке князь сподівався отримати завдяки здійсненню богоугодних справ, у т. ч. й друку Біблії, а також намагання зміцнити позиції православної церкви, покровителем якої в Речі Посполитій він офіційно вважався, стояли на першому місці.

Певну роль у цій справі міг відіграти й "магнатський гонор". Князеві важливо було зробити таку справу, завдяки якій про нього б заговорили, зріс би його престиж і він залишив би про себе пам'ять нащадкам. Про це (хай навіть дещо завуальовано) також ідеться в передмові.

Проте якими б мотивами не керувався князь *В.-К. Острозький*, немає сумніву, що саме він був ключовою фігурою у творенні Б. Князь не просто виступав меценатом цього видання, а й здійснив чималу організаторську роботу, дібрав потрібних людей, спеціально збирав різноманітні біблійні рукописи. Він безпосередньо включався в підготовку Біблії до друку, визначав, які тексти мають бути базовими в книзі.

Б. отримала значне поширення. Після 1581 р. окремі її примірники додруковувалися *І. Федоровим* у Львові та Кузьмою Мамоничем у Вільнюсі. Оскільки Б. швидко розійшлася, з'явилася потреба її перевидання. Дещо перероблене видання цієї книги планував здійснити київський митрополит Петро Могила. У 1638-1639 рр. над її текстом працював колектив учених ченців на чолі з Сильвестром Косовим. У цей же час П. Могила доручив ченцю-граверу Іллі виготовити близько 500 ілюстрацій для майбутнього видання Біблії. Багато з них були зроблені в першій половині 40-х рр. XVII століття. Але обставини не дали змоги реалізувати цей проект.

Перевидання Б. вийшло в Москві. Сталося це в 1663 р. за царя Олексія Михайловича. Біблія була передрукована з невеликими виправленнями у правописі, також були зроблені зміни наголосів. Це мало на меті наблизити текст до російського варіанту старослов'янської мови. Ще в тексті вираз "народ русский" замінили на "народ великороссийский". Це видання отримало назву "первопечатной" Біблії. У передмові до нього говорилося про "незадовільність" тексту Б. Але водночас вказувалося, що виправлення тексту вимагає часу, умілих редакторів і т. ін. У той час у Московському царстві не було людей, які б могли здійснювати редагування біблійних текстів. Із часом таких спеціалістів почали запрошувати з України.

У наступні десятиліття в Росії постійно зверталися до питань виправлення тексту

Біблії та її видання. Із приводу цього виникали різноманітні дискусії. У 1741 р. вирішено було перенести підготовку й друкування Біблії в Москву. Текст доручили відредувати архімандритові Тадею (Кокуйловичу) та префектові Московської слов'яно-греко-латинської академії, ієромонахові Кирилу (Флорінському). Вони трудилися протягом року й подали до Священного Синоду текст і доповідь. У доповіді високо оцінили Б., зазначивши, що у своїй роботі переважно використовували Александрійський список Септуагінти. Це обумовлювалося тим, що Б. була перекладена з Александрійського списку, який, на їхню думку, є дуже близьким до єврейського тексту. Також Тадей та Кирило у своїй доповіді порівняли Б. з першим критичним виданням Біблії латинською мовою, т. з. Секстиною. Вони вважали, що остання містить чимало пропусків, а Б. таких пропусків не має.

Проте поданий Тадеєм та Кирилом текст викликав дискусії. Його переглядав Священний Синод. У 1747 р. роботу над редагуванням старослов'янського тексту Біблії було доручено Варлааму Лящевському та Гедону Слонімському – викладачам Києво-Могилянської академії. Завершили вони свою працю в 1751 р. Ці редактори звірили всі книги Біблії з грецьким текстом. Однак в основі їхнього перекладу все-таки лежав текст Б. Виправлені ними місця стосувалися старозавітних книг, за винятком Псалтиря. Книги Товит та Юдит, які в Б. були перекладені з Вульгати, вони переклали з грецького тексту, а третю книгу Ездри, котрої не було в Септуагінті, перенесли на кінець Старого Заповіту.

18 грудня 1751 року з'явився друком виправлений В. Лящевським та Г. Слонімським переклад біблійних книг. Це видання отримало назву Єлизаветинської Біблії, від імені цариці Єлизавети, яка правила в Росії в той час. Воно неодноразово перевидавалося, зокрема, було взято за основу для Поча-

івської Біблії 1798 р., яку надрукували греко-католики. Ця Біблія вийшла в п'яти томах великого формату. Текст Біблії, але вже з ілюстраціями, був перевиданий у Перемишлі в 1859 році. До сьогодні Єлизаветинська Біблія залишається тим старослов'янським біблійним текстом, яким користується Російська православна церква. Таким чином, Біблія, видрукувана в Острозі в 1581 р. (хай у дещо видозміненому вигляді), стала канонічною для Російської православної церкви, а також інших православних церков, які використовували старослов'янську мову.

Публікації: Перевидання 1914 р. старообрядницької друкарні – Біблія, сир'яч книги Ветхаго и Новаго Завѣта по языку словенску. – Москва, 1914. – 669, [1] арк.; Факсимільне перевидання 1983 р.: Острозька Біблія. = The Ostroh Bible 1581. Видання Колегії св. Андрея в Вінніпезі. – Winnipeg, 1983.

Перевидання окремих частин: Гусева А. А. Издания кирилловского шрифта второй половины XVI в.: Сводный каталог. – Кн. 1-2. – Москва, 2003. – Рис. 83.1-83.20 (факсимільне відтворення 20 арк. – титулу, герба, передмов, початку основного тексту, післямов).

Місце зберігання: Відомо більше 350 примірників. В Україні – Київ (НБУВ (18 прим.); НІБУ, КПЛ, Музей книги, УБ); Львів (ЛННБУС (13 прим.), НМЛ, ЛІМ, ЦДІАУЛ), Одеса (ОДНБ, Іст.-краєзн. музей), Острог (Іст.-культ. заповідн. Національний університет “Острозька академія”); Рівне (Краєзн. музей); Сімферополь (УБ); Ужгород (Краєзнав. музей, УБ); Харків (ХДНБ, УБ), Чернігів (ІМ), Чернівці (Обл. краєзн. музей). Є примірники в Росії, Білорусі, Литві, Естонії, Грузії, Узбекистані, Фінляндії, Чехії, Польщі, Болгарії, Румунії, Словенії, Македонії, Угорщині, Німеччині, Австрії, Італії, Греції, США, Канаді, Великобританії, Японії, Швеції та ін. країнах.

Література: Бойко М. Острозька Біблія – королева українських книг. – Блумінгтон – Індіана. – 1981; Бондар Н. П. Примірники Острозької Біблії у фондах НБУВ // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 8-9. – Київ – Нью-Йорк, 2004. – С. 139-154; Ї ж. Унікальний примірник Острозької Біблії 1581 р. з фондів НБУВ // Волинська книга: історія, дослідження, колекціонування. Наук. збірник. – Вип. 1. – Острог, 2005; Врядий А. А. Морфологическая характеристика имен существительных в Острожской Библии 1581 г. печати Ивана Федорова и “Грамматика” М. Смо-

трицкого // Сборник научных трудов Ташкентского педагогического института. – 1976. – Т. 166; Його ж. Первопечатные книги Ивана Федорова (Острожская Библия 1581 года) и “Грамматика” М. Г. Смотрицкого // Ученые записки Узбекского научно-исследовательского института педагогических наук. – 1975. – Вып. 26; Горский А., Невоструев К. Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки. Отдел первый. Священное писание. – Москва, 1855; Гусева А. А. Издания кирилловского шрифта второй половины XVI в.: Св. каталог. – Кн. 1. – Москва, 2003; Ї ж. Символика в орнаментике изданий Ивана Федорова и Петра Тимофеева Мстиславца // Книга: Исслед. и материалы. – Сб. 66. – Москва, 1993. – С. 125-130; Жукалюк М., Степовик Д. Коротка історія перекладів Біблії українською мовою. – Київ, 2003; Зернова А. С. Начало книгопечатания в Москве и на Украине. – Москва, 1947; Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова. – Львів, 1989; Його ж. Новое об Иване Федорове // Вопросы истории. – 1979. – № 9; Його ж. Новый документ об Иване Федорове // Федоровские чтения. 1978 – Москва, 1981; Його ж. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – Львів, 1975 (друге видання 1983 р.); Його ж. Преемники первопечатника. – Москва, 1981; Ковалів В.-Й. Острозька Біблія очима католика // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. – Острог, 1999; Ковальський М. П. 400-річчя Острозької Біблії на форумі Федорознавців у Львові і Острозі 1981 р. // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. – Острог, 1999. – Т. 2. – Ч. 2; Його ж. Біблія Острозька // Джерелознавство історії України. Довідник. – Київ, 1998; Його ж. Джерела про початковий етап друкарства на Україні (Діяльність першодрукаря Івана Федорова в 70-х – на початку 80-х рр. XVI ст.). – Дніпропетровськ, 1972; Кралюк П. Контекст передмов до Острозької Біблії // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. – Острог, 2000. – Т. 3; Його ж. Острозька Біблія та філософська й богословська думка в Острозькій академії // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Серія “Філософія”. – Острог, 2008. – Вип. 4. – С. 3-13; Його ж. Острозька Біблія в дослідженнях М. Грушевського, І. Франка та І. Огієнка // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 2006. – Вип. 3; Його ж. Острозька Біблія як форпост православно-слов'янського світу // Відомості митрополії УАПЦ у діаспорі й єпархії у Великій Британії. – Лондон, 2004. – Ч. 1; Його ж. Острозька Біблія: текст і контекст // Визвольний шлях. – 2006. – Кн. 10; Його ж. Попе-

